

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 614

Title Vyākaraṇa Gaṇth.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 614 Subject : Grammar

Title : Vyākaraṇa Grantha.

Author : — Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.5" by 4.8" Extent : 9 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : Ends and begins.
 Begins abruptly.

[illegible]

प्राप्नोति। किंकारणानि हि मनुष्यमन्वर्थे वर्तन्ते। मनुष्यमन्वर्थे वर्तन्ते। तद्यथा। देवदत्तशालायां ब्राह्मणान्नयतामित्युक्तेयदि
 देवदत्तो विज्ञास्य गोभवेति सोपानीयते॥ तसौ मन्वर्थे॥ अयस्मयादीनिर्द्धदसि॥ ॥ ३ ॥ भयसङ्गान्तर्यामिनि वक्तव्यं।
 ससुष्ठुभासकतागरोन॥ अयस्मयादीनिर्द्धदसि॥ बहुषु बहुवचनं॥ बहुषु बहुवचनमित्युच्यते। केषु बहुषु प्रथे
 यद्येव वक्तव्यं। अत्र प्राप्नोति। बहुवचनेऽर्थः। मूलसंक्षेपेण यत्प्रतीतिः। एवं तर्हि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्द
 सङ्गोपायाः। येषु प्रथे सुखादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु। केषु च स्वादयो विधीयन्ते। कर्मादिषु। न चैकमादयो विभक्त्यर्थः। केतर्हि
 एकत्वादयः। एकत्वादिषु विवैविभक्त्यर्थेषु वक्ष्य कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः। कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुव
 चनं। सतर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः। न ह्यतरेण भावप्रत्ययगुणप्रधानो भवति निर्देशः। इह च इत्येकमन्यतदेकमन्यत इति
 परत्वादेकवचनं प्राप्नोति। बहुषु बहुवचनमित्येव योगः परः करिष्यते। सूत्रविपर्ययः कृतो भवति। इह च बहुषु रोदनो
 बहुषुः सूप इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते न ह्यतरेण भावप्रत्ययगुणप्रधानो भवति निर्देश इति।
 तत्र अतरेणापि भावप्रत्ययगुणप्रधानो भवति निर्देशः कर्तव्यः। इह कदाचिद्गुणगुणिविशेषको भवति तद्यथा। पटः शु
 क इति। कदाचिद्गुणगुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति। तदा सा
 मानाधिकरण्यगुणगुणितोः तदानांतरेण भावप्रत्ययगुणप्रधानो भवति निर्देशः। यदा तु गुणगुणिविशेषको भवति तदा सा

शुक्ल इति प्रधानस्तदागुणो भवति। तदा विशेषी तदांतरेणापि भावप्रत्ययगुणप्रधानो भवति निर्देशः। न चैव यमेकत्वादिभिः
 कर्मादीनि विशेषयिष्यामः। किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीनि विशेषयिष्यामः। कथा। एकस्मिन्नेकवचनं। कस्यैकस्मिन्। कर्मणः।
 दयो द्विवचनं। कयोः द्वयोः कर्मणोः। बहुषु बहुवचनं। केषां बहुवचनं। कर्मणामिति। कथा बहुषु बहुवचनमिति। एतदेव वक्तव्यं
 मया चार्थः। नानाधिकरण्यवाचीषु बहुषु शब्दस्येदं ग्रहणं। न चैव यत्तावदुच्यते। किमेतस्य द्वापने प्रयोक्तव्यं। यद
 कं बहुषु रोदनः सूप इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति स न दोषो भवति। यदुच्यते इत्येकमन्यतदेकमन्यत इति परत्वा
 देकवचनं प्राप्नोतीति नैष दोषः। एकशब्दो यं बहुवचनं। अस्मै च संख्यावाची तद्यथा। एको द्वौ बहुवचनं। अस्मै सहायवाची
 तद्यथा। एका मनयः एकहजः। निः। एका किमिः। दुः। के। किति मिति। अस्मै चार्थे वर्तन्ते। तद्यथा। समादेषु म्येका स्ताः। अ
 न्मा इत्यर्थः। तद्योन्यार्थे वर्तन्ते तस्यैव प्रयोगः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। सुप्तिङामविशेषविधानादृष्टविप्रयोगत्वाच्च नियमा
 र्थवचनं। सुपः अविशेषेण प्रातिपदिकमात्रा विधीयन्ते तड अविशेषेण धातुमात्रा विधीयन्ते तत्रैतस्याद्यद्यविशेषे
 ण विधीयन्ते न च विप्रयोगो लक्ष्यत इति। दृष्टविप्रयोगत्वाच्च दृश्यते न च विप्रयोगः तद्यथा। अहो गिमे दृष्टीया
 निर्वदामे सुकुमारा इति। सुप्तिङोरविशेषविधानादृष्टविप्रयोगत्वाच्चार्थविकारः प्राप्नोति। इत्यनेन चार्थविकारस्यादितित
 द्वांतरेण यत्तन्मिच्छतीति नियमार्थवचनं एवमर्थमिदमुच्यते। अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनिय

मः। एकस्मिन्नेकवचनाद्वयोरेवद्विवचनं बहुष्वेवबहुवचनमिति। आहोस्विदर्थनियमः। एकस्मिन्नेकवचनमेवाधयोऽ
 वचनमेवबहुषुबहुवचनमेवेति। कश्चात्रविशेषः। तत्रप्रत्ययनियमेऽप्ययानां प्रतिषेधोऽसुबतत्वात्। तत्रप्रत्ययनियमे
 अययानां प्रतिषेधपदसंज्ञानप्राप्नोति। नचैरिति। किंकारणात्। असुबतत्वात्। अर्थनियमेसिद्धं। अर्थनियमेसतिस्ति
 धनवतिस्त्वर्थनियमः। अथवापुनस्तुप्रत्ययनियमः। ननुचोक्तं तत्रप्रत्ययनियमेऽप्ययानां प्रतिषेधोऽवक्तव्यं दसका
 भावोऽसुबतत्वादिति नैषदोषः। सुपाकर्मादयोऽप्यथाः संख्याचैव तथा तिङा। सुपासंख्याचैवार्थः कर्मादयश्च तथा तिङा। प्रसि
 द्धो नियमस्तत्र। प्रसिद्धस्तत्र नियमो नियमः प्रकृत्युवा। अथवा। प्रकृतानर्थनियमेऽप्यनियमः। केचप्रकृताः। एकत्वादयः।
 अथैकस्मिन्नेकवचनान्नद्वयोर्नबहुषु। द्वयोरेवद्विवचनं नैकस्मिन्बहुषु। बहुष्वेवबहुवचनं नद्वयोर्नैकस्मिन्निति।
 अथवा आचार्यप्रवृत्तिरूपयति। उत्पद्यतेऽवयवैः स्वोदय इति। यदयमवयवादायुपपन्नवयवाद्युक्तशक्तिः॥ ॥ बहु
 षुबहुवचनं॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलि विरचिते श्रीमहाभाष्ये प्रथमसंस्कृतध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥
 ॥ ॥ नमः श्रीविठ्ठलाय॥ ॥ कारके॥ ॥ किमिदंकारक इति। संज्ञानिर्देशः॥ केचनकथमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं
 गम्यते। इह हि वाक्योऽप्येवालोकेऽप्येवार्थः। तपदार्थकाः शब्दस्यैर्निर्देशः। कियंते। यावा एताः कृत्रिमाष्टिषुमादिसंज्ञाः नवाय
 लोकेऽप्येवादीनां प्रतीत्यर्थकः शब्दः नवापि कृत्रिमासंज्ञा। अन्यत्राविधानात्संज्ञाधिकारश्चायं। तत्र किमन्यत्कथं विज्ञातु

मन्यतः संज्ञायाः। कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देशः। कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देशः। कर्तव्यः। साधकं
 निर्वर्तकं कारकसंज्ञाभवतीति। कथं। इतरथाह्यनिष्ठप्रसंगो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्या इतरथाह्यनिष्ठप्रसंगो
 तात्पर्यकारकस्याप्यपादानसंज्ञाप्रसङ्गे तात्पर्यग्रामस्य समीपादागच्छतीति नैषदोषः। नात्रग्रामोपाययुक्तः। किंतु हिंसमा
 पायदाचग्रामोपाययुक्तोभवति। तदापादानसंज्ञा। तदाश्यामादागच्छतीति। कर्मसंज्ञाप्रसंगोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य
 पुत्रपश्यान्पृच्छतीति। कर्मसंज्ञाचप्राप्नोतिकस्य। अकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रपश्यान्पृच्छतीति। नैषदोषः। अयमक
 थितशब्दोऽस्मैवसंकीर्तितवर्तते। तद्यथा। अकथितोऽसौ ग्रामे अकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते। योयत्राप्रक्षानोभवति। तदाह
 यथाधनोऽकथितशब्दोवर्तते तदाप्यदोषः। कर्मसंज्ञाप्रसंगोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रपश्यान्पृच्छतीति। अपादानं च
 वृक्षस्य परंपिततीति। अपादानसंज्ञाचप्राप्नोति। कृत्स्नस्य परंपिततीति। कुट्टस्य पिंडः पततीति। नवापायास्याविवर्हि
 तत्वात्। नवाप्यदोषः। किंकारणात्। अयस्य विवर्हितत्वात्। नात्रापायोविवर्हितः। किंतु हिंसंबंधः। यदाचापायोविवर्हितो
 भवति तदाऽपादानसंज्ञा। तद्यथा। वृक्षात्पततीति। संबन्धस्तु तदानविवर्हितोभवति। नवापायेतर्कस्य वाकुरस्यवे
 ति। अयंतर्हिदोषः। कर्मसंज्ञाप्रसंगोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रपश्यान्पृच्छतीति। नैषदोषः। कारक इति महतीयसंज्ञा कियते
 संज्ञाचनमयतो न लघीयः। कुत एतत्। नद्यर्थे हि संज्ञाकरणात्तत्रमद्वया संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनं अर्थसंज्ञा

यथाविहायेत। करोतीति कारकमिति। अन्यथामिति चेदकर्तरिकर्तृशब्दानुपपत्तिः। अन्यथामिति चेदकर्तरिकर्तृशब्दो नोप
पद्यते। करणकारकमधिकरणकारकमिति। सिद्धतु प्रतिकारकक्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः। कर्तृभा
वः सिद्धः। कुतः। प्रतिकारकक्रियाभेदात्पचादीनां हि प्रतिकारकक्रियाभिद्यते। किमिदं प्रतिकारकमिति। कारककारक
प्रतिप्रतिकारक। कोसौ प्रतिकारकक्रियाभेदः पचादीनां। अधिश्रयणोदकात्सेचनतंडुलावपनैश्चैव कर्मणा क्रियाः।
अधनस्य कर्तृपाकः। अधिश्रयणोदकात्सेचनतंडुलावपनैश्चैव कर्मणा क्रियाः। कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते। तत्र
तदापचिर्वर्तते एष प्रधानकर्तृपाकः। एतत्प्रधानकर्तृकर्तृत्वां प्रोक्तं पचतीति संभवनक्रियाधारणक्रिया
वाधिकरणस्य पाकः। प्रोक्तं पचतीति संभवनक्रियाधारणक्रियाच कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते। तत्र तदा
पचिर्वर्तते। एषोधिकरणस्य पाकः। एतदधिकरणस्य कर्तृत्वं। एषः पचतीति विहितः। ज्वलन्ति तिज्वलन्ति क्रिया करण
स्य पाकः। एषः पचतीति विहितः। ज्वलन्ति तिज्वलन्ति क्रिया कुर्वती कर्तृत्वां निपत्तं त्वुच्यते। तत्र तदापचिर्वर्तते एष कर
णस्य पाकः। एष करणस्य कर्तृत्वं। उद्यमाननिपातनानि कुर्वन्ति क्रिया उद्यमाननिपातनानि कुर्वन्नेव देवदत्तश्चिन्तय
त्युच्यते। तत्र तदा हि विवर्तते। एष प्रधानस्य कर्तृशब्दः। एतत्प्रधानस्य कर्तृकर्तृत्वां यत्नन्तरोनपरशोः। हेदन्। यत्नन्तरो
ने उद्यमाने निपातने च परशुना हि विवर्तते। न तरोनतपरशोः। हेदन्। अवश्यं चेत्तदेव विवर्तय। इतरथा हि सितरायो हेदने वि

न

परतंत्र

प्रेषः स्यात्। यो हि मन्यते उद्यमाननिपातनादेवैतद्वदति। विवर्तनीति अतिरिक्तयोः हेदने विशेषः स्यात्। यदासिना विवर्तते तस्यो
नापि विवर्तते। अथादानीनां च प्रसिद्धिः। अथादानीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिः। यथा हि भवता करणाधिकरणयोः कर्तृ
त्वं निदर्शितं। न तथा। अथादानीनां निदर्शयते। न वास्वतंत्र परतंत्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनवचनाश्रयाचसंज्ञा। न वा एष
दोषः। किं कारणं। स्वतंत्रत्वात्। सर्वत्रैवात्र स्वातंत्र्यपारतंत्र्यं विवर्तितं। तयोः पर्यायेण वचनं। तयोः स्वातंत्र्यपारतंत्र्य
योः पर्यायेण वचनं भविष्यति। वचनाश्रयाचसंज्ञा। भविष्यति। तदथा। बलाहकादियुद्धोत्ते। बलाहको विवर्तते। व
लाहको विवर्तते इति। किं तर्ह्युच्यते अथादानीनां च प्रसिद्धिरिति। पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितं। अ
थादानीनां कर्तृत्वं निदर्शनाय पर्याप्तो हेतुः। युक्तः। स्थाला — प्राप्नोति। अत्रापि न वास्वतंत्र परतंत्रत्वात्तयोः पर्या
येण वचनं वचनाश्रयाचसंज्ञेनैव। यथा पुनरिदं भवता स्थालाः कर्तृत्वं निदर्शितं संभवनक्रियाधारणक्रियाच कुर्वती स्थ
ली स्वतंत्रेति हेतुः। परतंत्रं स्यात्। यत्नन्तरोनपरशोः। न वा एवमथा स्थाल्यादीयते प्रकालेन परिवर्तनं च करि
ष्यतीति। किं तर्हि संभवनक्रियाधारणक्रियाच करिष्यतीति। तत्र वासौ स्वतंत्रा स्थाली स्वयमेक कथमाने स्वतंत्रा। कर्तृत्वे यत्र
कथमाने परतंत्रा। ननु च भोः। कर्तृत्वे यत्रैक कथमाने स्थाली संभवनक्रियाधारणक्रियाच करोत वासौ स्वतंत्रा। केवा
नी परतंत्रा। एवं तर्हि प्रधाने समवाये स्थाली परवाचाये परतंत्रा। तदथा। ध्रुमात्वा नां राजा सहस्रमवाये परतंत्रं वा

वाये स्वातंत्र्याः किंपुनः प्रधानां कर्ता कथं पुनः कुर्यात्ते कर्ता प्रधानमिति। यत्सर्वेषु साधनेषु समनिहितेषु कर्ता प्रवर्तिता भव
ति। ननु च भोः प्रधाने विवेकसमवाये स्थाना अनेनार्थः स्यात्। अधिकाराकारकमिति। न हि कारकमित्यनेनाधिकारयात्
मुक्तं। अधिकाराभित्तिवाकारकत्वं। उभोचान्योन्यविशेषको भवतः। कथं एकद्वयसमवायेत्यात्। तद्यथा। गायी
देवदत्त इति न हि गायी इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं। देवदत्त इत्यनेन गायीत्वमुक्तं। उभोचान्योन्यविशेषको भवतः। एकद्वयस
मवायेत्यात्। एवमहिंसा सामान्यभूता क्रिया वर्तते। तस्याः निर्वर्तककारकं। अथवा यावद्वयाकारकमिति तावत्का
रक इति। एवंचक्रत्वा निदेश उपपन्नो भवति कारक इति। इतरथा हि कारकोऽभित्तिव्यापारः ॥ कारके ॥ ॥ ध्रुवमपा
ये पादानं ॥ ॥ ध्रुवमिति किमर्थं। ग्रामादागच्छति हंशकटेन। नेतदेस्ति। कारकासङ्गात्वाधिकाभिव्यक्तिः। इदं त
हिंसादागच्छत्वं कस्य व्यापारिणो दनमुक्ते इति। अत्रापि अधिकारासङ्गात्वाधिकाभिव्यक्तिः। इदं तर्हि हिंसास्य
प्रापितर्तीति। कुडस्य पिहं पततीति। कुगुप्ता विरामप्रमादादर्थानामुपसंख्यानं। कुगुप्ता विरामप्रमादादर्थानामुप
संख्यानं कर्तव्यं। कुगुप्ता। अधर्माद्धिगुप्तते। अधर्माद्धिभूतते। विरामः। अधर्माद्धिरुते। अधर्मान्निवर्तते। प्रमादा
धर्मात्प्रमाद्यति। धर्मान्मुह्यति। इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यं। साक्षात्कारकेन। पाटलिपुत्रका अभिरुपतरा इति। त
त्तर्हि दिवङ्मृत्युः। नवक्तव्यः। इह तावदधर्माद्धिगुप्तते अधर्माद्धिभूतते इति। यथैवमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारो भवति

क्रियायाः ५

समश्यति। खोऽधर्मेनानेन ह्यव्यमसीति। सवृद्धासंप्राप्य निवर्तते। तत्र ध्रुवमपाये पादानमित्येव सिद्धं। इह अधर्माद्धिरुते। अध
धर्मान्निवर्तते इति। धर्मात्प्रमाद्यति। धर्मान्मुह्यतीति। इह यथैवमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारो भवति। सवृद्धासंप्राप्य निवर्तते। तत्र ध्रुवमपाये पादानमित्येव सिद्धं। इह च साक्षात्कारकेन। पा
टलिपुत्रका अभिरुपतरा इत्यस्ते। साम्यगतवान्भवति स एतत्पुनः। गतियुक्तेष्वपादानसङ्गात्वाधिकाभिव्यक्तिः। इदं तर्हि हिंसास्य
प्रापितर्तीति। कुडस्य पिहं पततीति। कुगुप्ता विरामप्रमादादर्थानामुपसंख्यानं। कुगुप्ता विरामप्रमादादर्थानामुप
संख्यानं कर्तव्यं। कुगुप्ता। अधर्माद्धिगुप्तते। अधर्माद्धिभूतते। विरामः। अधर्माद्धिरुते। अधर्मान्निवर्तते। प्रमादा
धर्मात्प्रमाद्यति। धर्मान्मुह्यति। इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यं। साक्षात्कारकेन। पाटलिपुत्रका अभिरुपतरा इति। त
त्तर्हि दिवङ्मृत्युः। नवक्तव्यः। इह तावदधर्माद्धिगुप्तते अधर्माद्धिभूतते इति। यथैवमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारो भवति

॥ ॥ ध्रुवमपाये पादानं ॥ ॥ भिन्नार्थानां भय एहेतुः ॥ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुं कथं हं केभ्यो विभेतिदस्युभ्यो

विभेति। चोरेभ्यस्त्रायत इति। इह तावद्विकेभ्यो विभेतिदस्युभ्यो विभेति। तिय एवमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सपश्य
 तियदिमां रक्षाः पश्यति ध्रुवो मे मृत्पूरितिसबुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपाये पादानमित्येव सिद्धं। इह चोरेभ्य
 स्त्रायतेदस्युभ्यस्त्रायत इति य एवमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सुदृढवृत्तिसपश्यतियदीमं चोराः पश्यति ध्रुवम
 स्य बंधबंधनपरिक्रेशा इति सबुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपादे ये पादानमित्येव सिद्धं॥ ॥ भीत्रार्थानां भ
 यहेतुः॥ ॥ पराजेरसोऽहः॥ ॥ अयमपियोगः शक्योऽवक्तुं। कथं अथ यनात्पराङ्मुख्यत इति। य एवमनुष्यः प्रेक्षापू
 र्वकारी भवति सपश्यति दुःखमध्ययनं दुर्धरिचंगुरवैश्वर्यं चारा इति सबुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपाये पादा
 नमित्येव सिद्धं॥ ॥ पराजेरसोऽहः॥ ॥ वारणाशानामिप्सितः॥ ॥ किमुदाहरणमात्रेभ्यो गाचारयतीति। भवेदस्य माया
 नगावस्तस्य माया इप्सिताः स्युः। तस्य तुरखलुगावो न मायाः कथं तस्य माया इप्सिताः स्युः तस्यापि माया एवेप्सिताः। आतश्च
 यिताः यदेभ्यो गाचारयति। इह कया दधवारयतीति कयेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति न हितस्य कप इप्सितः। कस्वर्द्धमध्यः तस्मा
 दिकप एवेप्सितिः। पश्यत्ययमधः कसमाप्रापदिति। अथ वा यथैवान्यत्रापश्यत ईसायकपेपि। इहान्ति मायावकवारयती
 ति मायावकैः पादानसंज्ञा प्राप्नोति। कर्मसंज्ञानवाधिका भविष्यति। अनावपितर्हि बाधिका स्यात्। तस्मादक्तयः
 कर्मणोऽदीप्सितिमिति। इप्सितेप्सितमिति वा। वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यकर्तुरीप्सिततमकर्मतिवचनात्। वार

णार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकं। (किं कारणं। कर्तुरीप्सिततमकर्मतिवचनात्। कर्तुरीप्सिततमकर्मतिवचनात्वेव सिद्धं। अयमपियो
 गः शक्योऽवक्तुं। कथं मायेभ्यो गाचारयतीति। पश्यत्ययमदीमागावस्तत्र गच्छति ध्रुवः सस्य विनाशः सस्य विनाशे अर्थमेश्वराज
 मयं च सबुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते यति तत्र ध्रुवमपाये पादानमित्येव सिद्धं॥ ॥ वारणार्थानामिप्सितः॥ ॥ अतर्द्धेयिना दर्शनात्
 इति॥ ॥ अयमपियोगः शक्योऽवक्तुं। कथं मुपाध्यायादतर्वर्तते इति। पश्यत्ययमदीमा मुपाध्यायः पश्यति ध्रुवमेवैषा
 मुपालभोवेति सबुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपाये पादानमित्येव सिद्धं॥ ॥ अतर्द्धेयिना दर्शनमिच्छति॥ ॥ आख्यातो
 पयोगे॥ ॥ उपयोग इति किमर्थं। नदस्य शृणोति। ग्रंथिकस्य शृणोति। उपयोग इत्युच्यमानेयत्र प्राप्नोति एवोपि ह्युपयो
 गः। आतश्चोपयोगः। यदारंभकारं प्रच्छति नदस्य शृणोति। ग्रंथिकस्य शृणोति। एवमप्युपयोग इत्युच्यते। सर्वश्रो
 पयोगः। तत्र प्रकर्षगतिर्विहास्यते। साधीयो य उपयोग इति। कश्चासाधीयः प्रोग्गार्थयोः। अथ वा उपयोगः कुं भवितुम
 र्हीति नियमपूर्वकसदृशा उपयुक्तमाणावका इत्युच्यते। एतेन नियमपूर्वकमधीतवतो भवति। किंपुनराख्याताऽनु
 पयोगेकारकमाहोस्तिदकारकं। कश्चात्र विशेषः। आख्यातानुपयोगेकारकमिति चेदकश्चित्त्वात्कर्मसंज्ञाप्रसंगः। आख्या
 तानुपयोगेकारकमिति चेदकश्चित्त्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। अस्तु तर्हि कारकं। अकारकमिति चेदपयोगवचनानर्थक्यं। यद्य
 कारकं। उपयोगवचनमनर्थकं। अस्तु तर्हि कारकं। ननु चोक्तमाख्यातुपयोगेकारकमिति चेदकश्चित्त्वात्कर्मसंज्ञाप्र

लोकेः

संगतिनैषदोषः॥परिगणनंतत्रक्रियते॥द्विधाचिरुधिसांछिभिर्द्विचिनामिति॥अयमपियोगःशक्योऽवक्तुं॥कथमुपाया
 यादधोतशति॥अपक्रामतितस्मात्तदध्ययनायययपक्रामतिकिनात्यन्तायापक्रामति॥संततत्वात्॥अथवाज्योतिर्विज्ञाना
 निभवति॥॥आख्यातोपयोगे॥॥जनिकर्तुःप्रकृतिः॥॥अयमपियोगःशक्योऽवक्तुं॥कथमुपायादधिकोऽप्ययनेगो
 लोमाविलोमभ्योर्द्विहायंतशति॥अपक्रामतेतास्तेभ्यः॥ययपक्रामतिकिनात्यन्तायापक्रामति॥संततत्वात्॥अथवान्या
 आन्यश्चादुर्भवति॥॥जनिकर्तुःप्रकृतिः॥॥भुवःप्रभवः॥॥अयमपियोगःशक्योऽवक्तुं॥कथंदिमवतोभागाप्र
 भवतीति॥मध्यपक्रामतितास्तेस्मादायः॥ययपक्रामतिकिनात्यन्तायापक्रामति॥संततत्वात्॥अथवान्याश्चान्याश्च
 प्रादुर्भवति॥॥भुवःप्रभवः॥॥कर्मणायमभिधेति संप्रदानं॥॥कर्मग्रहणां किमर्थं॥यमभिधेति संप्रदानमि
 तीमत्युच्यमाने मरा एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत॥कर्मग्रहणो पुनः क्रियमाणो न दोषो भवति॥कर्मनिमित्तत्वेनाश्रयते॥अ
 थयसंग्रहणं किमर्थं॥कर्मणाभिधेति संप्रदानमितीत्युच्यमाने अभिधेयत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत॥यसंग्रहणो पुनः
 क्रियमाणो न दोषो भवति॥यसंग्रहणादभिधेयतः॥संप्रदानसंज्ञा निमज्जते॥अथामिप्रगृहणां किमर्थं॥कर्मणायमे
 तिसंप्रदानमितीत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति तत्रैतत्स्यात्॥उपाध्यायायगाददातीति॥इह न स्यादुपाध्यायगामदा
 दुपाध्यायायगादास्यतीति॥अभिधेयग्रहणो पुनः क्रियमाणो न दोषो भवति॥अभिधेयमुख्ये वर्तते प्रशिक्षादिकर्मणि

तेनयचामिधेति यंचामिधेति यंचामिधेति॥द्विधाचिरुधिसांछिभिर्द्विचिनामिति॥अयमपियोगःशक्योऽवक्तुं॥कथमुपाया
 यादधोतशति॥अपक्रामतितस्मात्तदध्ययनायययपक्रामतिकिनात्यन्तायापक्रामति॥संततत्वात्॥अथवाज्योतिर्विज्ञाना
 निभवति॥॥आख्यातोपयोगे॥॥जनिकर्तुःप्रकृतिः॥॥अयमपियोगःशक्योऽवक्तुं॥कथमुपायादधिकोऽप्ययनेगो
 लोमाविलोमभ्योर्द्विहायंतशति॥अपक्रामतेतास्तेभ्यः॥ययपक्रामतिकिनात्यन्तायापक्रामति॥संततत्वात्॥अथवान्या
 आन्यश्चादुर्भवति॥॥जनिकर्तुःप्रकृतिः॥॥भुवःप्रभवः॥॥अयमपियोगःशक्योऽवक्तुं॥कथंदिमवतोभागाप्र
 भवतीति॥मध्यपक्रामतितास्तेस्मादायः॥ययपक्रामतिकिनात्यन्तायापक्रामति॥संततत्वात्॥अथवान्याश्चान्याश्च
 प्रादुर्भवति॥॥भुवःप्रभवः॥॥कर्मणायमभिधेति संप्रदानं॥॥कर्मग्रहणां किमर्थं॥यमभिधेति संप्रदानमि
 तीमत्युच्यमाने मरा एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत॥कर्मग्रहणो पुनः क्रियमाणो न दोषो भवति॥कर्मनिमित्तत्वेनाश्रयते॥अ
 थयसंग्रहणं किमर्थं॥कर्मणाभिधेति संप्रदानमितीत्युच्यमाने अभिधेयत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत॥यसंग्रहणो पुनः
 क्रियमाणो न दोषो भवति॥यसंग्रहणादभिधेयतः॥संप्रदानसंज्ञा निमज्जते॥अथामिप्रगृहणां किमर्थं॥कर्मणायमे
 तिसंप्रदानमितीत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति तत्रैतत्स्यात्॥उपाध्यायायगाददातीति॥इह न स्यादुपाध्यायगामदा
 दुपाध्यायायगादास्यतीति॥अभिधेयग्रहणो पुनः क्रियमाणो न दोषो भवति॥अभिधेयमुख्ये वर्तते प्रशिक्षादिकर्मणि

9

श्रीसितकर्मनीयतुचमनेहहापेमगावकंवारयतीतिमाणावकेऽप्यादानसंज्ञाप्रसज्येतानैषदोषः॥कथंमसंज्ञात्रवाधिका
 विद्यति॥अत्रापिपितृविधिकास्मात्॥इहपुनस्तमग्रहोक्रियमाणोतदुपयन्मभवति॥यदुक्तंवारणार्थमुक्तमीहरानर्थक्यं
 कर्तुरीक्षिततमंकर्मेतिवचनात्तदिति॥इहोच्यतेऽदनेपचतीतिमद्योदनःपच्यतेऽप्यांतरमभिनिर्वर्तते॥नैषदोषः॥तादर्थ्यात्
 ब्रह्मविद्यति॥तुलनांशोऽदनांशस्तुलनांशदनेति॥अथेहकथंनवितव्यतंदुलानोदनपचतीति॥आहोस्वितंदुलानामोदनं
 पचतीति॥उभयथाभवितव्यं॥कथंइहहितंदुलानोदनपचतीति॥अर्थःपचि॥तंदुलानपचनूऽदनेनिर्वर्तयतीति॥इहेदानीतं
 ललामोदनपचतीति॥अर्थश्चेदपचिःविकारयोगेऽष्टीतगुलविकारमोदनैर्निर्वर्तयतीति॥इहकश्चित्कंनिदामंत्रयतेसि
 धंभुज्यतामिति॥अत्रामंत्रयमाणआह॥अनूतमुक्तमस्माभिरिति॥आमंत्रयमाणआहदधिरबलुभविष्यतिपयः॥बलुभविष्यति
 अमंत्रयमाणआहदध्याबलुमुडीयपयसांमुडीयेतीति॥अत्रकर्मसंज्ञाप्रोक्तिः॥तद्वितस्येक्षिततमंभवति॥तस्याद्योदनएवेप्सि
 ततमः॥तत्तुगुणोऽस्यानुरोधः॥तद्यथा॥मुडीयामहंओदनंयदिमुडविशदःस्यादिति॥एवमिहापिदधिगुणामोदनंमुडीयपयो
 गुणामोदनंमुडीयेति॥इप्सितस्यकर्मसंज्ञायांनिर्द्देशस्यकारकत्वेकर्मसंज्ञाप्रसंगः॥क्रियेक्षितत्वात्॥इप्सितस्यकर्मसंज्ञा
 यांनिर्द्देशस्यकारकत्वेकर्मसंज्ञानप्राप्तेति॥गुडभक्तयतीति॥किंकारणं॥क्रियेक्षितत्वात्॥क्रियातस्येक्षितत्वात्॥नवोभयेप्सि
 तत्वात्॥नवोभयेप्सितत्वात्॥नवाएवदोषः॥किंकारणं॥उभयेप्सितत्वात्॥उभयंहितस्येक्षितत्वात्॥आतश्चोभयंयस्यादिगुड

भक्त्यो बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोभभाक्त्यित्युक्तं भवति। अद्यपि तावद्वैतव्यक्तं तेन कुरु। येन तेन राहुकर्मिणो मनुष्याः ते
 शां कश्चित् किंचिदाह। कुरु कुर्विति स आह। नाहं कुरु कुरु। मया आहृतं भवति। तस्य क्रिया मात्रा मी सितं। यद्यपि
 तस्य क्रिया मात्रा मी सितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयममी सितमिति॥ ॥ कुरु री सितं तमं कर्म॥ ॥ तथा युक्तं चानि सितं॥ ॥
 किमुदाहरणं। विषमं कुरुतीति नैतदस्ति। पूर्वगायेत सिद्धाति। न सिध्यति। कुरु री सितं तमं कर्म। त्वय्येकस्य च ना विषमं
 कुरु मी सितं स्यात्। विषमं कुरु मी सितं स्यात्। इह य एव मनुष्यो प्रेक्षा पूर्वकारी भवति। ५। रवाते भवति सो न्या
 निरुवा न्यनु निशम्य विषमं कुरु मी सितं स्यात्। यत्तु ह्यन्यत्र कुरु मी सितं स्यात्। यत्तु ह्यन्यत्र कुरु मी सितं स्यात्। ५।
 रणं किमुनस्तत्र ग्रामांतरं मयं गच्छन्तौ रात्रं पश्यति। अहं लघयति। कुरु कुरु मी सितं स्यात्। ५।
 अनी सितं स्यात्। यदि दानी नैवे सितं नायनी सितं तत्र कथं ग्रामांतरं मयं गच्छन्तौ रात्रं पश्यति। कुडमूलान्यु
 पसर्पतीति। अत्रापि सिद्धं कथं। अनी सितं मिति नायं प्रसज्य प्रतिबंधः। इति सितं नैति किं तद्विषयं दासो यय दन्यदा सितं न
 दनी सितं मिति। अन्यच्चैतदी सितं दात्रैवे सितं नायनी सितं मिति॥ ॥ तथा युक्तं चानि सितं॥ ॥ अकथितं च॥ ॥ केन
 कथितं अया दानादिभिर्विशेषकथाभिः॥ किमुदाहरणं। इहिया चिसाधिप्रक्षिपि किंचिन्नामुपयोगनिमित्तं मयुर्विधोऽनु
 विशासिगुणो न च यत्सच तेन दकीर्णितं माचरितं कविना। इहियां दोषधियः नैतदस्ति कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। ५।

हियाचि। इदं तद्विषयं वगां भिद्यते इति नैतदस्ति। कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। नया चना देवापायो भवति। माचितो सौ यदिव
 दपितं ततोऽप्यायेन युज्यते। याचि। अन्यवरुणादिगां ब्रह्म नैतदस्ति। कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। रुधिरादिमारावकपे
 शान् पृच्छति नैतदस्ति। कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। नया चना देवापायो भवति। एते सौ यद्यचरेततोऽप्यायेन युज्यते। याचि
 भिक्षुः। योरवगां भिक्षुः नैतदस्ति। कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। नमिहारा देवापायो भवति। भिक्षुः सौ यदिव दपितं ततोऽप्यायेन युज्यते।
 याचि। विना। इह मवचिनो तिकलानि नैतदस्ति। कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। बुविशासुगुणो न च यत्स
 सच तेन दकीर्णितं माचरितं कविना। बुविशासिगुणो न च यत्सच तेन संबध्यते तच्चोदाहरणं। किमुनस्तत्र। पुत्रं ब्रूते धर्मं पुत्रं
 मनुष्याः सिद्धिर्मा मिति नैतदस्ति। कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। तस्मात्तीत्येवोदाहरणं। निपौरवगां याचते मारावकं यथार्थं
 पृच्छति योरवगां भिक्षुः इति। अथ ये धर्मनादिकर्मकास्तेषां कथितेनादयो भवति। आहोस्विदकथिते कथितेनादयः। क
 थितेनादिभिरभिहिते गुणकर्मणां कर्तव्या। कथितेनादयश्च तस्युः षष्ठी कुर्यान्निदागुणो। कथितेनादयश्च तस्युः षष्ठी गुणक
 र्मणां कर्तव्या। इत्येते गोः पयः। याचते योरवस्य कर्तव्यं इति। कथं। अकारकं कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। ककारकाः। अ
 कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। कथं। अकारकं कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। ककारकाः। अकारकं कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। ककारकाः। अ
 न्येतसामेव। ककारकं कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। ककारकाः। अकारकं कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। ककारकाः। अकारकं कथितं तत्र पूर्वपादान संज्ञा। ककारकाः। अ

३
 तदा

